

**cvh
malach**

centrum vizuální historie malach
při MFF Univerzity Karlovy v Praze

3. výroční seminář 28. ledna 2013

www.malach-centrum.cz

Milan Hes | Soňa Hupková | Magdaléna Kusá

**sborník
ze semináře
ke 3. výročí cvhm**

Ochota vzpomínat na šoa: Zamyšlení nad vybraným aspektem historické paměti přeživších, kteří poskytli pro archiv USC SF rozhovor v českém nebo slovenském jazyce

Milan Hes

„Vzpomínka na tábory se musí stát zásobníkem informací pro naši schopnost vyznat se v přítomnosti.“

(Tzvetan Todorov)

Samozřejmost vzpomínky?

Takřka za naprosto samozřejmou považujeme skutečnost, že když doklad historické paměti studujeme, tak jednoduše existuje. Máme ho prostě k dispozici. Většinou nás ani nenapadne klást si otázku po tom, co by se stalo, kdyby vzpomínka nebyla přítomna.

Nezapomínejme však na to, že její nositel a „vypravěč“ musel svým vědomým rozhodnutím započít s „aktem předávání“¹ vzpomínek. Jen díky jeho rozhodnutí podělit se s druhým člověkem o vlastní zážitky, jen díky pozvání další osoby do role svědka se rekonstrukce životního příběhu stává veřejně sdíleným a komunikací formulovaným vztahem k minulosti.

Nyní se zaměříme na audiovizuální svědectví, v kterých sledujeme prakticky stejnou skutečnost. Při jejich rozboru zjistíme, že k nám vedle pamětníků, kteří celkem ochotně v letech minulých poskytovali svá svědectví, také naopak promlouvají lidé, pro které nebyla komunikace o tom, co během válečné doby zažili, vůbec samozřejmou záležitostí.

Možná bude prospěšné, když však v této souvislosti (tj. při rozboru audiovizuálních svědectví) budeme pamatovat na jeden možná ne zcela samozřejmý fakt. I když se řada svědků doznává v nahrávkách k tomu, že o šoa odmítala z nejrůznějších důvodů komunikovat, nakonec na rodinný rozhovor, školní besedu, novinářské interview, účast v oral history projektu atd., tito přeživší přece jen přistoupili. Definitivně tedy nespočinuli v mlčení. Jejich paměť možná byla poněkud „ostýchavější“, potřebovala více času či změnu společenského klimatu apod., ale podstatné především bylo, že se stejně stala komunikovanou (sdělovanou) pamětí, která tím nakonec vystoupila z osobní roviny do prostoru smysluplného dialogu.

Paměť těch, kteří se rozhodli mlčet

Ze své podstaty bohužel neznáme a ani nemůžeme znát obsahy paměti šoa těch přeživších, kteří nikdy s nikým o vlastní minulosti nehovořili. Pochopitelně i tito lidé jsou oběti rasového násilí, i oni mají svou vlastní paměť, která by nás mohla seznámit s další variantou příběhu. Možná by se nakonec i ukázalo, že doposud „nekomunikující“ přeživší mají co doplnit, že mohou leccos nového a zajímavého objasnit a třeba i uvést do dosud nepozorovaných souvislostí. Jejich paměť s velkou pravděpodobností již navždy zůstane mlčící, uložená za hradbou nekomunikace. Je bohužel takřka jisté, že pamětníci z této „kategorie“ po sobě nezanechají (nezanechali) z vlastní vůle žádný rozhovor o minulém, jejich vyprávění nebude zaznamenáno v žádném archivu orální historie a neuslyší ho ani nikdo z jejich nejbližšího okolí.²

Paměť šoa (stejně jako další vrstvy generačních pamětí) tak má svůj „protipól“ v prostředí nikdy nevyprávěného prožitku. Hned několik faktorů, které alespoň zčásti osvětlují tento stav nepředávání prožité zkušenosti šoa v prostředí předlistopadového Československa, zmiňuje ve své práci Michaela Hapalová:

1 Ke způsobu uchování respektive k počátkům vybavování vzpomínek na šoa Peter Salner poznamenává: „[Vzpomínky na šoa] pretrvávajú niekedy v manifestnej podobe, väčšinou však ostávajú latentne skryté hlboko v ľudskom vnútri.“ In: P. SALNER, *Cesty k identite*, Bratislava, s. 92.

2 „Ludzie, którzy mieli straszne przeżycia, nieraz nie chcieli opowiadać o nich dzieciom i wnukom.“ In: M. KULA, *Między przeszłością a przyszłością*, Poznań, s. 87.

„O holokauste sa od konca vojny mlčalo 50 rokov. Nielen hanba, hrôza a pocit poníženia vyvolaný spomienkami, ale aj nemožnosť traumy transparentne a s pocitom bezpečia zdieľať na verejnosti, nedovolili väčšine preživších prehovoriť ani v intímnom kruhu rodiny.“³ I tento válečný prožitok však kdysi v podobě věznění, útěku, ukrývání atd. existoval. Jen těžko se pochopitelně odhaduje kolik procent přeživších do této kategorie „stále“ mlčících vlastně spadá. Jak také v této otázce konstatuje slovenský etnolog Peter Salner: „Mnohí z tých, ktorí pamätajú šoa, váhajú aj dnes, viac ako pol storočia 'potom', medzi podobou spomienky a úľavou zabúdania. (...) Napriek strachu zo zabudnutia nedokážu hovoriť o svojich zážitkoch ani s vlastnými deťmi. Mlčia, ale zároveň bolestne vnímajú názory (...), že na holokaust treba zabudnúť.“⁴

Na příkladu archivu USC Shoah Foundation (dostupného v Centru vizuální historie Malach) se musíme smířit s tím, že jako badatelé, učitelé, studenti apod. budeme prostřednictvím zaznamenaných a uložených interview mít k dispozici stále jen vzpomínky těch přeživších, kteří se nakonec rozhodli promluvit. Mezi nimi pak lze rozlišovat ty, kteří dlouho nehovořili, ale stejně se nakonec odhodlali promluvit a ty, kteří s velkou přirozeností se svými vzpomínkami zacházeli v průběhu života a paměť šoa se pro ně stala součástí komunikace, rodinné paměti a mnohdy i důležitým prvkem veřejně prezentované etnické identity. Z pochopitelných důvodů nemůže žádný archiv autentických svědectví obsahovat výpovědi těch, kteří se rozhodli rozhovor neposkytnout nebo ani nebyli k takovému aktu nikdy nikým přizváni.

Možné členění pamětníků v archivu USC Shoah Foundation

Nebudeme vůbec daleko od statistického vyjádření, když konstatujeme, že prakticky v polovině ze všech zaznamenaných svědectví v českém a slovenském jazyce, která se v archivu USC Shoah Foundation Institute (CVH Malach) nacházejí, se pamětníci k otázce vyprávění vyjadřují tak, že prakticky začali o zážitcích šoa hovořit až v relativně „nedávné“ době (nejčastěji počátkem devadesátých letech 20. století), nebo dokonce poprvé poskytli rozhovor až přímo tazatelům, kteří pro archiv USC Shoah Foundation Institute svědectví pořizovali. Jedná se o „skupinu“, která o šoa nevyprávěla. Poměrně dlouhou dobu tedy někteří pamětníci o svých zážitcích mlčeli.

Skupina první: po dlouhý čas mlčí

Řada přeživších se prostě „úmyslně“ rozhodla na minulé události veřejně nevzpomínat. O bezproblémovosti dopadů prožitků šoa na psychické a fyzické zdraví však bohužel nemohla v řadě případů být vůbec řeč. Přeživší žili aktivním životem, v kterém jim na vzpomínání nezbyl čas. Studovali, plnili si povinnou vojenskou službu, pracovali, zakládali rodiny. Nijak vzpomínky nevyhledávali a se svými blízkými o válečných událostech nekomunikovali. „Já jsem si řekla, že to ze své paměti vygumuju a já na to nikdy nebudu vzpomínat. Prostě nechci o tomto období života nic vědět, a když se mě na to lidé ptali, tak já jsem o tom nechtěla hovořit. Jaký to má význam neustále vzpomínat na takové hrůzostrašné věci nebo si to připomínat a já jsem na to skutečně do velké míry zapomenula. (...) Nestalo se, že bych šla na besídku a vyprávěla své zážitky z dovolené nebo festivalu nebo z nějaké srandy, co se stalo, ale určitě nebudete vyprávět příběhy, jak okolo vás vyvraždili celou rodinu. Normální člověk o tom nechce hovořit. Vždyť je to něco hrozného vzpomínat na ty všechny lidi, které zabili a jak je zabili, jak je mučili. Kdo chce o takových věcech vyprávět?“⁵

Dopady nacistické genocidy se nestaly součástí rodinné paměti ani komunikace na veřejnosti. Rodiny přeživších nemělo podle svědků šoa brzdit vzpomínání. „Když jsem se vrátila, tak jsem měla pocit, že člověk má umístěný oči tak, aby se díval dopředu. Čili pro mě byla rozhodující budoucnost, i když jsem nikdy nezapomněla na to minulé a prožité.“⁶ Měli žít „progresivně“, neměli žít minulostí. Tu již napravit

3 M. HAPALOVÁ, O smútku a hrdinstve (náčrt psychologické reflexie príbehov prvej generácie preživších holokaustu), in: M. Vrzgulová – P. Salner (eds.), *Reflexie holokaustu*, Bratislava 2010, s. 80.

4 P. SALNER, *Cesty k identite*, s. 56.

5 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s Z. M., ID: 11364, Segment: 67.

6 Tamtéž, rozhovor s E. K.-S., ID: 23063, Segment: 91.

ani změnit nešlo. „*Já jsem svým dětem nic nevyprávěla, já jsem chtěla myslet dopředu. Já jsem nechtěla zapomenout, ale chtěla jsem myslet dopředu.*“⁷

Avšak ani v případě, že je samovolně započaté vzpomínání „obtěžovalo“ a trpěli některou z psychických komplikací, nemuseli nutně začít také se sdělováním svých zážitků. Jejich okolí tak sice mohlo být v situaci svědka komplikovaného zápasu, v kterém přeživší bojovali s následky šoa, ale o samotných skutečnostech, které přeživší potkaly však povětšinou jejich blízcí nevěděli téměř nic. „*Já na to vzpomínám velice často, ale s tím vykládáním to ne, protože si myslím, že nezáživnější člověk tuhle pravdu, kterou jsem já říkala tady..., ta je těžko k uvěření. (...) Já, když jsem se vrátila (ve vzpomínkách), mě pronásledovaly denně takový sny, že jsem každý den někde byla u psychiatra.*“⁸

K detailnějšímu poodhalení toho, jak z mlčení přešli pamětníci k vyprávění svého prožitku, bychom v ideálním případě museli znát alespoň část z odpovědí na níže uvedené otázky. Jakým způsobem se pamětníci odhodlávali k vyprávění? Komu vlastně začali vyprávět? Proč se k započetí tohoto aktu mnohdy dostali až po uplynutí několika dlouhých desetiletí od událostí samotných? Co je nakonec motivovalo k tomu, aby z mlčení vystoupili a pokusili se ze své paměti rekonstruovat obrysy minulosti? Jakou roli měla během svědkova vzpomínání jeho rodina? Stala se tím prvním a nejpřirozenějším prostředím, do kterého vypravěčův příběh směřoval? Pokud však rodinní příslušníci doposud neměli možnost naslouchat příběhu přeživšího, měli skutečně po proběhlém interview jistotu, že se jim pokrevně blízký pamětník již otevře a začne o minulosti komunikovat? Ne vždy však odpovědi na tyto dotazy k dispozici máme. Mezi dlouhými léty mlčení o minulém a počátkem vzpomínání může stát krátký a intenzivní impuls, ale i dlouho existující touha konečně potlačované sdělit.

Velmi častým (a možná takřka rozhodujícím) důvodem, který přeživší uvádějí jako klíčovou pobídku k započetí komunikovaného vzpomínání, je změna politické situace, ke které po listopadu 1989 v Československu došlo. Počátky demokracie mohly skutečně pro řadu z židovských pamětníků znamenat naději na to, že již bude možno s jejich prožitky seznámit bez obav z případných nepříjemných následků celou veřejnost.⁹ „*V podstatě jsem jim toho mnoho z tohoto období nezprostředkovala. Nevím, jestli to umíte pochopit. Ve mně do teď je blok. Já jsem se do sametové revoluce strašně bála.*“¹⁰

V komunisty preferovaném „národním příběhu“ se paměť šoa ocitla buď na jeho úplném okraji nebo se nacházela zcela mimo „hlavní osu“ udržované oficiální paměti. „*Česká kultura se k tý židovský čtyřicet let nehlásila a ta mezera je tady vidět.*“¹¹ S koncem nedemokratického režimu, pro který byla při tvorbě „dějinného příběhu“ typická snaha o preferování hodnot asimilace, jednoty a ústředního třídního hlediska, se „najednou“ pro paměť šoa otevřela možnost konečně vystoupit a ve svobodném prostředí poukázat na jinakost a odlišnost osudů židovského etnika (nejen) v rovině válečné zkušenosti. Obecně se v komunisty ovládaném prostoru dostávaly oběti šoa do celkových statistik padlých druhé světové války, nikoli však (v konkretizaci životních osudů¹²) do historického vědomí široké veřejnosti. Započít se vzpomínáním tak leckdy znamenalo začít s „pojmenováním“ obětí. „*Pořád se mluvilo o těch obětech, co byly tady za války. (...) Jenom čísla, jenom čísla a já jsem si říkala: 'Až já tu jednou nebudu, kdo si vzpomene třeba na mého tátu. Nikdo o něm už nic neví. Proč má být jenom to číslo. No a tak jsme si právě řekli, že těmhle lidem chceme dát a vrátit ta jména.'*“¹³

7 Tamtéž, rozhovor s M. K., ID: 12522, Segment: 102.

8 Tamtéž, rozhovor s H. B., ID: 11323, Segment: 166.

9 Peter Salner v této souvislosti hovoří o tom, že přeživší šoa v komunistickém Československu často „*nosili na veřejnosti masku loajality s ideami vládnoucího systému.*“ Tím se vlastně podle Salnera jednalo o „*zakrývanie etnickej identity.*“ In: P. SALNER, *Cesty k identite*, s. 8, 11.

10 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s L. P., ID: 37907, Segment: 107.

11 Tamtéž, rozhovor s M. P., ID: 32330, Segment: 58.

12 O velmi nepovedené „konkretizaci životního osudu“, která nakonec rozhodující měrou přispěla k tomu, že přeživší řadu let o šoa nevyprávěla, se zmiňuje na vlastním příkladu pamětnice L. T. Po válce v roce 1947 byla v Lomnici nad Popelkou v ozdravovně. Někdo se doslechl, že prošla Terezínem a měl potřebu její příběh demonstrovat na veřejnosti. Na evidentně nepřipravenou L. T. tato (možná dobře míněná) snaha měla velmi nepříjemné účinky. „*Tak to vzali jako nějakou atrakci a teď mě vytáhli na balkon a celému náměstí říkali: 'Tahle ta holčička byla tři roky v Terezíně. A teď chtějí, abych já něco řekla. A to bylo tak hrozný (ve třinácti letech). Slovo jsem ze sebe nedostala, já jsem slovo nepromluvila, já jsem nějak nemohla, mně připadali ty lidi, že s tím nemaj co dělat, a že já nevím, co bych jim říkala o tom. Bylo to ve mně uzavřeno. Nějak jsem se o tom nerada bavila.*“ Tamtéž, rozhovor s L. T., ID: 22438, Segment: 46.

Zároveň však byla doba konce osmdesátých a počátku devadesátých let dvacátého století časem, kdy většina z přeživších v osobním životě přecházela z profesního života do „klidnější“ důchodové etapy života. S možností jinak strukturovaného osobního času se otevíral prostor pro bilancování prožitého a tím i pro paměť šoa. Právě doba, kdy člověk vstupuje do role seniora, je pro takovéto vzpomínání velmi typická. „*Nalezení smyslu v osobní historii člověka je zvláště důležité v pozdním věku. Erik Erikson tvrdil, že poslední stádium lidského životního cyklu zahrnuje úkol dosažení 'integrity', neboli uspořádání toho, čeho člověk během života dosáhl nebo čeho dosáhnout nedokázal...*“¹⁴

Přirozeně tak přichází potřeba ohlédnout se, předat životní zkušenost nebo se konečně vyznat z něčeho, co bylo „vhodnější“ (z pohledu přeživšího) během dosavadního života před okolím raději skrývat. Pamětníci dlouho o nacistické genocidě nemluví. Především se jich málokdy někdo na minulé ptal. „*Neměl jsem zájem zbytečně mluvit, když jsem nebyl tázán.*“¹⁵ „*Neboť věřte, že těch celých padesát let se nikdo nikdy nezeptal, co se stalo v roce 1944.*“¹⁶

Také se však v „zájmu“ vlastní rodiny snažili pamětníci chovat tak, aby jejich blízcí nebyli nijak zasaženi hrůzami šoa. „*Moje děti tohle neslyšely. Já jsem o tom nevyprávěla o těch pocitech. Nikdy to neslyšely. Nechtěla jsem jim zatěžovat duši, že já mám takovou minulost.*“¹⁷ Neseznámit nejbližší s osobní minulostí tak v očích svědka znamenalo bránit osoby, na kterých jim tolik záleželo. „*Nechtěla jsem ho [syna] zatížit mou těžkou minulostí.*“¹⁸ „*Dětem jsem vlastně nic nevyprávěla. Snažila jsem se jim nevyprávět nic. Moje dcera se často ptá, to bylo poslední dobou. Jinak jsem dobrovolně nic neříkala. Nechtěla jsem je ovlivňovat nějak. Věděla jsem, že jsou určití potomci, kteří na to doplácí zdravím a psychickým stavem, tak to jsem nechtěla. Já jsem chtěla, aby měli normální život.*“¹⁹ Snaha ochránit sebe²⁰ i druhé zkrátka dlouho převládala nad potřebou informovat. „*V mnoha případech přeživším připadalo příliš bolestné hovořit o hrůzách, kterými prošli, protože se báli, že to znovu vyvolá nesnesitelné vzpomínky. Také chtěli uchránit své děti,*“ upozorňuje psycholožka Irene Bloomfieldová.²¹ „*Pravdu vám povím. Dost nerad na to vzpomínám, neboť mi to dělá jisté těžkosti. Ne těžkosti z lovení v paměti, ale člověk se trochu vrátí do té doby a mám dojem, že kdybyste mi nyní změřili tlak, tak asi mám vyšší. To nejsou příjemné vzpomínky.*“²²

Nyní (často) po velmi zralé úvaze a po dlouhém časovém odstupu od proběhlého se přeživší odhodlali seznámit s vlastním příběhem ty nejbližší a prostřednictvím audiovizuálního záznamu vlastně i „celou“ veřejnost. Opět především proto, aby své děti (blízké osoby) bránili. Tentokrát před případnými projevy netolerance, které by se mohly objevit. Vlastní rodina by již zkrátka měla znát plnou minulost pamětníka. Rozhovor pro USC Shoah Foundation se stal vhodným impulsem pro tento dlouho „plánovaný“ okamžik.²⁴ Akt předání vzpomínky se zkrátka ve stáří objevuje jako velmi obvyklá potřeba. Jak také poznamenává český filozof Jan Sokol: „*Tělesnost totiž neznamená jen starost a smrtelnost, ale také naději a 'plodnost', kterou se každý jednotlivý život přesahuje – v dětech i v myšlenkách.*“²⁵

13 Tamtéž, rozhovor s M. K., ID: 12522, Segment: 104. Přeživší M. K. v této souvislosti také vzpomínala na vznik „projektu“ Tereziánské pamětní knihy. „Účelem edice Tereziánských pamětních knih je zaznamenat jména a osudy tereziánských vězňů a zachovat památku nesmyslně zmařených lidských životů. Jejich uveřejnění je umožněno vytvořením databáze, v níž jsou shromážděny údaje o více než 150 tisících tereziánských věznicích. Záznamy o desetitisících deportovaných a zavražděných Židech dokumentují rozsah a zrudnost konečného řešení židovské otázky a představují symbolický náhrobek těm, z nichž většina nenalezla pokojný hrob na této zemi.“ In: <http://www.terezinstudies.cz/cz2/ITI/publ/publ> (prohlédnuto 21.10. 2011; ověřeno 10. 12. 2011).

14 M. CSIKSZENTMIHALYI, *O štěstí a smyslu života*, Praha, s. 197.

15 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s J. K., ID: 16573, Segment: 149.

16 Tamtéž, rozhovor s S. B., ID: 20901, Segment: 88.

17 Tamtéž, rozhovor s F. H., ID: 28257, Segment: 47.

18 Tamtéž, rozhovor s K. B., ID: 20615, Segment: 101.

19 Tamtéž, rozhovor s H. A., ID: 15674, Segment: 102.

20 Tamtéž, rozhovor s V. K., ID: 27250, Segment: 90.

21 I. BLOOMFIELD, *Léčba obětí násilí proti skupinám*, In: Jak se vyrovnáváme s holocaustem? Ed. Eliška Jírová, Praha 2006, s. 16.

22 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s P. G., ID: 17333, Segment: 105.

23 Tamtéž, rozhovor s R. D., ID: 23779, Segment: 106.

24 Například: Tamtéž, rozhovor s V. P., ID: 21664, Segment: 86.

25 J. SOKOL, *Čas a rytmus*, Praha 2004, s. 177.

Pro řadu svědků událostí druhé světové války však důležitým podnětem k započetí vyprávění byla změna politického prostředí v Československu. Bohužel nikoli v čistě pozitivním slova smyslu jako „nově“ otevřeného a toleranci nakloněného prostoru, v kterém bylo po čtyřech desetiletích konečně možno svobodně hovořit, ale spíše přesně naopak. Komunistický režim, který mnohdy velmi razantně potlačoval svobodu projevu, občanská a politická práva, ze samotného principu neumožnil vedle vlastních ideologických projevů také to, aby výrazněji na veřejnosti zaznívaly politické soudy jinak orientovaných skupin. Tento nedemokratický tlak a kontrola měly za určitých okolností paradoxně i jistý efekt, který v námi sledované rovině sehrál svou nezanedbatelnou a do jisté míry také relativně „pozitivní“ roli.

S počátky demokratické obnovy Československa po listopadu 1989 byl bohužel totiž spjat i nárůst sil, které začaly ve společnosti prezentovat protižidovské či obecně rasistické postoje. Do dnešních dnů tyto skupiny, ba i politické strany bohužel existují a snaží se působit na veřejný prostor. Je velmi pochopitelné, že přeživší s nelibostí i obavami začali radikální politické projevy sledovat a také na ně reagovat. Jak ve své eseji výstižně napsal spisovatel Arnošt Lustig: „*Právo mluvit je právem se bránit.*“²⁶

Antisemitismus²⁷ komunistického režimu byl spíše antisionismem, či jinak vyjádřeno nenávisť vůči Izraeli, který se jako židovský stát politicky vzdálil od představ, jež s touto zemí měl ve svých plánech Sovětský svaz. Až na ojedinělé výjimky nebyl postoj komunistického režimu vůči židům v Československu prezentací přímé agresivity, která by znejišťovala či přímo ohrožovala. To se však o neonacistických heslech, pochodech, tiskovinách apod. již rozhodně říci nedalo. Pro řadu přeživších se jednalo o velmi nečekaný, a pravděpodobně až šokující zážitek. Po desetiletích nadvlády komunistické moci, která chtěla o šoa (a židovství obecně) nejlépe mlčet a nešířit do většinové populace tuto paměť, se otevřely možnosti k „svobodnému“ šíření názorů, a to bohužel včetně těch projevů, které z principu pošlapávají lidská práva i důstojnost. Určitými skupinami tak znovunabyté svobody (včetně politického pluralismu, svobody slova, shromažďování atd.) byly jen pragmaticky zneužity k šíření nesnášenlivosti. „*Věřil jsem v pětadvacátém roce, že to, co máme za sebou, máme na věky věků. Bohužel jak vidíme, ta nenávisť, to opovrhování jednoho národa druhým, to je neštěstí pro naši generaci a bojím se, že i pro budoucí generaci.*“²⁸ S velkou pravděpodobností nebyl po roce 1989 na (staronové) projevy rasismu připraven téměř nikdo a trvalo jistý čas, než bylo zareagováno.

Přeživší měli sice tyto sociálně-patologické jevy zprostředkované povětšinou „jen“ prostřednictvím mediálních sdělení, ale stejně se nehodlali s celou věcí jen tak jednoduše smířit či ji přejít mlčením.²⁹ Cítili určité ohrožení, byli také znepokojeni „útoky na paměť šoa“³⁰ a často se i obávali, aby nakonec rétorika netolerance nezasáhla širší vrstvy populace. Proto se po desetiletích odhodlali promluvit, často nejprve v rodinném prostředí, ale rovněž také ve školách, v médiích či před záznamovými zařízeními publicistů a historiků. Zvedli varovný hlas, který neměl planě moralizovat, ale především se měl pokusit s velkou pečlivostí převyprávět svůj jedinečný životní příběh. „*Nehovořil jsem o svých zážitcích dlouho, snad více jak třicet let. I mé děti byly už téměř dospělé, když se od rodičů dozvěděli celou pravdu. K překonání určitého ostychu mne přiměly především neonacistické akce, které i se starými známými hesly se začaly objevovat krátce po roce 1989.*“³¹

26 A. LUSTIG, *Eseje: vybrané texty [1965-2008]*, Praha 2009, s. 48.

27 K vývoji pojmu antisemitismus například: W. LAQUEUR, *Měníci se tvář antisemitismu*, Praha 2007.

28 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s V. B., ID: 24550, Segment: 115.

29 Tamtéž, rozhovor s H. A., ID: 15674, Segment: 103.

30 Takřka „vzorově“ vymezil podstatu zpochybňování svědectví přeživších šoa ze strany popíračů filozof Jean François Lyotard. V knize „*Rozepře*“ výstižně poukázal na jeden z klíčových pseudoargumentů, který je popírači využíván. Pro nás je mimořádně důležité a poučné, že se přímo týká paměti a vzpomínek přeživších. K tomu Lyotard uvádí: „*Dozvídáte se, že lidské bytosti vládnoucí řečí byly postaveny do takové situace, že žádná z nich vám nemůže nyní podat zprávu, čím tato situace byla. Většina z nich tehdy zahynula, ti, kdo přežili, mluví zřídka. Když o tom mluví, jejich svědectví se týká jen nepatrné části této situace. Jak vědět, že tato situace sama existovala? Není výplodem fantazie vašeho informátora? Buďto situace jako taková neexistovala, anebo existovala, ale v tom případě svědectví vašeho informátora je nepravdivé, neboť – buďto by měl zahynout, nebo by měl mlčet, anebo jestliže mluví, může podat svědectví jen o jednotlivé zkušenosti, kterou učinil, a zbývá potvrdit, že tato zkušenost byla složkou oné situace.*“ In: J. F. LYOTARD, *Rozepře*, Praha 1998, s. 27.

31 Z dopisu pana L. E. ze dne 21. 6. 2010 z Ostravy do Slaného. Osobní archiv autora.

Skupina druhá: od „počátku“ vzpomínající

Předjme již k druhé skupině přeživších, kterou je možno z námi sledovaného hlediska vztahu pamětníka k vlastnímu aktu vyprávění, v audiovizuálních svědectvích archivu USC Shoah Foundation Institute najít. Ve stručnosti vyjádřeno se jedná o „kategorii“ svědectví, jejichž nositelé neměli po válce žádnou obtíž zahájit vzpomínání na šoa. Osobní zážitek se stal poměrně brzy součástí rodinné paměti. *„Nikdy se to ne-tajilo, neboť to se dělalo v mnohých rodinách v přesvědčení, že je to uzavřená kapitola. Na co ty děti zatěžovat? Jednoduše se to zatloukalo. Já jsem byla vehementně proti tomu, neboť je to strašně důležitá část evropských dějin, židovských dějin, osudů rodinných. Vždyť byly rodiny, kde nebyli prarodiče.“*³²

Někdy se přeživší snažili, aby prezentace jejich zkušeností mohla zaznít rovněž ve veřejném prostoru. Dokonce se přeživší v některých případech na tuto skutečnost záměrně připravovali a vytvořili si brzy po válce základní poznámky (sepsané vzpomínky).³³ Ať již se mělo jednat o formu přednášky³⁴, krátkého článku v tisku nebo celé vzpomínkové knihy či deníku. Ne vždy se jim však podařilo vzpomínky na šoa ve společnosti významnějším způsobem uplatnit. Podmínky, které determinovaly například vydání knihy v komunistickém Československu, se obvykle staly pro zveřejnění a šíření paměti šoa takřka nepřekonatelnou překážkou. Proto vyprávění často nevykročila mimo prostor pamětníkova domova.

V rodinách přeživších existovalo otevřené komunikační prostředí. *„Při každé příležitosti jsem mu (synovi) vyprávěla jaké to bylo, jaké děti žily v Terezíně, jak se učily, jak žily s rodiči, vlastně nežily s rodiči, s rodiči se jenom vídaly. To jsem mu vyprávěla. Potom ta paní učitelka se mě zeptala, jestli bych chtěla přijít do školy a vyprávět ve škole. A tak jsem byla asi třikrát ve škole.“*³⁵ Děti se přirozeně úměrně svému věku začínaly ptát a rodiče (prarodiče) jim poskytovali odpovědi.³⁶

Vyprávění se postupně rozvíjela a nabírala formy představení celistvého příběhu. Někdy byl tento příběh dokonce velmi názorný. *„O těchto svých zážitcích jsem často vyprávěla svým dětem. Je zajímavé, že ačkoli jsou další generace, tak myslím, že je to zajímavé. Mají k tomu vztah a prostě to dost procítí. Udělala jsem něco, co se možná některým lidem zdálo divné, ale já jsem vzala své děti do Osvětimi, se podívat jaké to bylo. Prostě jsem si řekla, že musí vědět, co bylo. (...) Prostě vím, že velmi hodně lidí se snažilo své děti uchránit od těchto informací, ale já jsem si řekla, že když jsem já mohla tu válku přežít, tak oni tu informaci přežijí určitě.“*³⁷ Pro řadu potomků přeživších se právě toto setkání s rodinnou pamětí stalo klíčové při řešení otázky vztahu k vlastní etnické identitě.³⁸

Pro „vyprávějí“ pamětníky šoa bylo celkem přirozené a převážně i logické, že když byli osloveni ze strany konkrétního oral history projektu, ochotně souhlasili a svá svědectví poskytli.³⁹ Pokud uvedli svou motivaci pro svou „aktuální“ participaci na nahrávání, pak je opět velmi frekventovaně zmiňována snaha prostřednictvím vlastního příběhu varovat před rasovým násilím, jeho důsledky i možným opakováním.⁴⁰

32 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s A. M., ID: 12056, Segment: 52.

33 Tamtéž, rozhovor s B. G., ID: 27769, Segment: 81.

34 Tamtéž, rozhovor s G. M., ID: 42301, Segment: 68.

35 Tamtéž, rozhovor s I. D., ID: 8131, Segment: 92.

36 Tamtéž, rozhovor s A. B., ID: 7927, Segment: 108.

37 Tamtéž, rozhovor s J. F., ID: 19559, Segment: 106.

38 Tamtéž, rozhovor s J. V., ID: 8149, Segment: 88.

39 Například: Tamtéž, rozhovor s K. T., ID: 22292, Segment: 116.

40 Například: Tamtéž, rozhovor s M. B., ID: 23264, Segment: 81.

POUŽITÁ LITERATURA A PRAMENY:

Visual History Archive USC Shoah Foundation – všechna citovaná svědectví prostudována v pražském Centru vizuální historie Malach (MFF UK)

- ANKERSMIT, Frank: Pamiętając Holocaust: żałoba i melancholia. In: *Pamięć, etyka i historia*. Ed. Ewa Domańska, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2006, s. 163-184.
- ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*, Praha: Prostor 2001.
- BADDELEY, Alan. *Vaše paměť*, Brno: Jota 1999.
- BARŠA, Pavel: *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*, Praha: Argo 2011.
- BARTHES, Roland: Úvod do strukturální analýzy vyprávění. In: *Znak, struktura, vyprávění: výbor z prací francouzského strukturalismu*. Ed. Petr Kyloušek, Brno: Host 2002, s. 9-43.
- BLOOMFIELD, Irene: Léčba obětí násilí proti skupinám. In: *Jak se vyrovnáváme s holocaustem?* Ed. Eliška Jírová, Praha: o. s. Tolerance a občanská společnost 2006, s. 14-20.
- CSIKSZENTMIHALYI, Mihaly: *O štěstí a smyslu života*, Praha: NLN 1996.
- DOMAŇSKA, Ewa: *Historie niekonwencjonalne*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2006.
- DOMAŇSKA, Ewa: Wprowadzenie: Pamięć, etyka i historia. In: *Pamięć, etyka i historia*. Ed. Ewa Domańska, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2006, s. 13-27.
- GLASSMANN, R. Gaby: Když ne já – kdo jiný bude pro mne? In: *Trauma, řád, identita*. Ed. Eliška Jírová, Praha: Rafael Institut - GplusG 2008, s. 55-64.
- GLASSMANN, R. Gaby: Trauma a historie. Jak nakládáme s tím, co se stalo? In: *Trauma, historie, svědomí*. Ed. Eliška Jírová, Praha: Rafael Institut – GplusG 2010, s. 16-26.
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*, Praha: Sociologické nakladatelství 2009.
- HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství*, Praha: Sociologické nakladatelství 2008.
- HAPALOVÁ, Michaela: O smůtku a hrdinstve (náčrt psychologické reflexie příběhů prvej generácie preživších holokaustu). In: *Reflexie holokaustu*. Ed. Monika Vrzgulová – Peter Salner, Bratislava: DSH a Ústav etnologie SAV 2010, s. 74-93.
- KAMENSKÝ, Ivan: Čo spôsobil a zanechal holokaust v psychike preživších a ich potomkov. In: *Trauma, řád, identita*. Ed. Eliška Jírová, Praha: Rafael Institut - GplusG 2008, s. 129-134.
- KULA, Marcin: *Między przeszłością a przyszłością*, Poznań: PTPN 2004.
- LACAPRA, Dominick: Psychoanalýza, paměť i zwrot etyczny. In: *Pamięć, etyka i historia*. Ed. Ewa Domańska, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2006, s. 127-162.
- LUSTIG, Arnošt: *Eseje: vybrané texty [1965-2008]*, Praha: Mladá fronta 2009.
- LYOTARD, Jean Francois: *Rozepře*, Praha: Filosofia 1998.
- SALNER, Peter: *Cesty k identite*, Bratislava: Zing Print 2005.
- SALNER, Peter: Niektoré prejavy neverbálnej komunikácie vo svedectvách tých, ktorí prežili holokaust. In: *Reflexie holokaustu*. Ed. Monika Vrzgulová – Peter Salner, Bratislava: DSH a Ústav etnologie SAV, 2010, s. 94-112.
- TROJAŇSKI, Piotr: Pomiędzy „banalnością zła” a „banalnością heroizmu” – czyli o potrzebie analizowania w nauczaniu o holokaucie procesów i mechanizmów psychospołecznych, które doprowadziły do zagłady. In: *Auschwitz i holokaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji*. Ed. Piotr Trojański, Oświęcim: Państwowe muzeum Auschwitz – Birkenau 2008, s. 255-266.

Mgr. Milan Hes, Ph.D. (*1976)

Žije ve Slaném. V roce 2012 na FF UK obhájil disertační práci na téma „*Didaktické aspekty historické paměti holokaustu*“. Vyučuje na gymnáziu v Praze 4 a pracuje na několika odborných a didaktických projektech, jejichž výsledkem jsou metodické materiály pro studenty a učitele základních, středních i vysokých škol. Badatelsky se zabývá regionálními dějinami Slánska v 19. a 20. století, problematikou komunikativní paměti šoa, vzájemným vztahem fenoménů dějin a paměti a teorií oborové didaktiky dějepisu. Pravidelně publikuje v odborných a populárně-naučných časopisech. V roce 2012 mu v nakladatelství Epoque vyšla kniha „*Čekání na smrt*“, pojednávající o rodinném táboře českých židů v Osvětimi. Aktuálně připravuje k vydání knihu „*Promluvili o zlu (Holocaust mezi dějinami a pamětí)*“.

Soňa Hupková

Bytča je nevelké mesto na severozápadnom Slovensku situované v Karpatskej kotline, ktoré mu oddávna poskytovalo prirodzenú ochranu. Leží na strategickej tepne blízko Moravy, ale túto výhodu nedokázalo mesto premeniť v devízu, možno aj kvôli neďaleko ležiacemu a omnoho výhodnejšiemu mestu Žilina.

V období, ku ktorému sa viažu spomienky pamätníkov, teda v tridsiatych rokoch, malo mesto ešte dedinský charakter. „V tridsiatom druhom roku bola Bytča taká dedina. Teda bola to obec. Usilovali o to, aby bola Bytča uznaná ako mesto, ale to sa stalo až neskôr, za podpory jej rodáka -Tisa. Takže to bol taký dedinský život. Psi behali veselo po ulici.“¹

Panoval tu čulý obchodný a kultúrny život podporovaný židovskými spoluobčanmi. Tí boli okrem štátnej správy pracovne zainteresovaný v obchode, finančníctve, službách, advokácií a zdravotníctve. Z židovských rodákov tu pôsobilo viacero známych osobností v rámci Slovenského regiónu, členovia ich rodín však čoskoro boli známy v širšom meritku, čo je i prípad Árona Kolleka, starého otca Teddyho Kolleka, neskoršieho primátora mesta Jeruzalem.

Vo svojej PhD. práci vychádzam z rôznych zdrojov. Za veľkou časťou výpovedi, ktoré v texte uvádzam stojí práve archív v Centru Malach. Svojou aktivitou plní dôležitú spoločenskú, kultúrnu a informačnú funkciu. V texte prezentácie „Synagóga v Bytči v spomienkach pamätníkov“ vychádzam zo spomienok Frideriky Horalovej (Slovensko), Zuzany Rehákovvej (Slovensko), Ladislava Gera (Slovensko), Hedy Karas (Izrael) a Pavla Krála (Česko), ktorý svoje spomienky na mesto vydal knižne.²

Prvá zmienka o židovskom obyvateľstve v meste pochádza z roku 1720. O niekoľko desaťročí neskôr, sa objavuje prvá zmienka o murovanej synagóge. Najväčšiu architektonickú úpravu budova podstúpila v roku 1907, kedy bola prestavaná v modernom novorománskom štýle. O finančnú podporu stavby sa postaral veľkostatkár baron Popper, žijúci v meste. Táto prestavba bola poslednou väčšou úpravou až do dnešnej doby.³

Z existencie tak monumentálnej stavby vyplýva, že v tomto čase bola už v meste dobre etablovaná Židovská náboženská obec. Jej členovia v meste nie len žili, pracovali, študovali, ale čo je dôležité, starali sa tiež o jeho spolkový, kultúrny a všestranný rozvoj.

V roku 1795 sa v blízkosti synagógy nachádzala mikve, ktorá bola funkčná aj po celú dobu trvania prvej ČSR. „A do tej mikve som ja chodila se staru mamu a s tetou Čebekovou... Ona bola kresťanka, každý čtvrtok po obede sa išlo do mikve. Tam bolo päť vaní. To bolo cele vydláždené tehličkami bielymi a mikve bola pri rieke, lebo podľa zakonu ta voda musí odtekať do rieky. My sme chodili vždy vo štvrtok, da sa povedať aby sme boli na sobotu čistý. Ale neboli sme pobožní. Boli sme len veriaci. Všetko v meste bolo otvorené v sobotu, neboli tam pobožní židia, to nebolo v Bytči.“⁴

Vo všeobecnosti sa dá povedať, že v meste prevládala tolerancia medzi židovským a nežidovským obyvateľstvom a že veľká časť obyvateľov náboženský rozdiel nevnímala. Situácia sa samozrejme zmenila po vzniku Slovenského štátu v roku 1939. Zmena režimu na Slovensku sa premietla i do vnímania náboženskej otázky. Nemožno však paušalizovať. Každý jednotlivец pristupoval k viere individuálne. „Do štyridsiateho druhého roku sme sa stravovali kóšer. Sme mali prísny kóšer. Potom sa to už nedalo. Bolo zakázané kóšer zabíjať a ani už neboli kóšer veci. Keď sme videli, čo sa robí, tak i tá náboženská otázka išla

1 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s Friderikou Horalovou, rod. Ulmerovou, ID: 28257, segment 11.

2 Král, P. *Židé v Bytči*. 2011. ISBN 9788025492772.

3 Jej súčasný majiteľ, Biblické centrum Plevník, synagógu opravuje.

4 Visual History Archive USC Shoah Foundation, rozhovor s Friderikou Horalovou, rod. Ulmerovou, ID: 28257.

*otázka išla úplne do pozadia. Mama prestala chodiť do synagógy. Nemohla veriť, že toto sa môže stať.*⁵

Počas druhej svetovej vojny, keď bola veľká časť židovského obyvateľstva deportovaná do koncentračných táborov, synagoga prestala slúžiť svojmu účelu a fungovala ako sklad židovského nábytku, ktorý sa nerozpredal na jednotlivých licitáciách. K tomuto smutnému obdobiu sa viažu ďalšie spomienky:

*„Po odtransportovaných najprv vyplienili byty gardisti. Na licitáciách sa potom predávali všetky ostatné veci z domov a Bytčania sa ich zúčastňovali a bez výčitiek svedomia kupovali veci pod cenou.*⁶

„Tak vtedy sme vedeli, no tak keď je verejná dražba, tak to znamená návrat nežiaduci a nemožný.”⁷

„Synagógu nám vtedy vzali a tak sme sa v židovskej škole v takej modlitebni stretávali. Taká malá miestnosť to bola, tak sme sa tam tlačili. Jeden chlapec hovoril: 'Len tlačme sa spolu, aby sme cítili, že sme spolu.' Bol to taký davový efekt, držal nás pohromade.”⁸

Po vojne navštevovali synagógu navráťivší z koncentračných táborov a rôznych úkrytov, ktorý sa snažili získať aspoň časť majetku o ktorý prišli v dobe perzekúcie a protižidovskej politiky. *„Keď sme sa vrátili do Bytče, najprv sme navštívili synagógu, kde bol zhromaždený nábytok, ktorý na licitáciách nikto nekúpil.”⁹* Skazu Bytčianskej synagógy dokonal druhý totalitný systém (1948-1989), kedy bola v priestoroch synagógy zriadená sýpka a sklad. Ešte i v období môjho detstva, teda v osemdesiatych rokoch bola budova tabuizovaná témou a tak stále viac a viac chátrala.

Synagoga je v spomienkach pamätníkov, teda v období prvej Československej republiky a Slovenského štátu často spomínaná. Viac menej sa k nej ale viažu len útržkovité informácie, ktoré sú spomienkami spojenými s určitou udalosťou, miestom stretávania, výrazu spolupatričnosti a tolerance.

Vzájomný rešpekt, ktorý v meste vládol medzi židovským a nežidovským obyvateľstvom sa prejavoval napríklad počas náboženských sviatkov a sviatkov obce.

„V tom čase chodili do synagógy aj Bytčiansky občania, nie židia. Pamätám sa, že z balkónu synagógy sa vtedy deťom hádzali cukríky. Potom sme všetci išli do katolíckeho kostola, kde bola bohoslužba s tým istým zámerom, teda na oslavu 28.októbra. V tých časoch sme ešte nepociťovali nejaký antisemitizmus. V meste vládla tolerancia. Len možno dve, tri rodiny sa nestýkali s občanmi židovského pôvodu.”¹⁰

„Nikto v Bytči sa nepozastavoval nad tým, že keď prišiel sviatočný deň, niekto išiel do kostola a niekto do synagógy. Priateľky ma koľko krát išli pred synagógu odprevadiť. Koľko krát išli so mnou. Chceli to vidieť a nikto ich nevyhnal. Ja som sa zase išla na každú katolícku svadbu pozrieť. Žilo sa v najlepšej zhode.”¹¹

„Nejhezčí synagoga ešte dneska stojí.”¹²

Synagoga je tehlová budova, postavená v nerománskom štyle. Jej pôdorys má tvar písmena T. Na priečelí sa nachádzajú geometrické prvky. Portál hlavného vstupu je plasticky lemovaný do oblúku. Nad vstupnou drevenou bránou sa nachádza rozeta s hviezdicovitou výplňou. Výzdobu dopĺňa maľovaný hebrejský nápis s textom: *„Postavili ste mi chrám aby som v ňom býval“*. Budova má dva bočné vchody pre ženy. Interiér tvorí trojloďový priestor s galériou nad vchodom aj na oboch stranách miestnosti. U vstupu do synagogy je umiestnená Pamätná tabuľa venovaná mužom Židovskej náboženskej obce v Bytči, ktorí padli v prvej svetovej vojne.

Interiér je členitý a zdobený, k čomu prispievajú maľované detaily ako aj drevený kazetový strop. Mojou najobľúbenejšou časťou je hviezdíčková modrá klenba. Pavol Král vo svojich pamätiach uvádza, že ju vymaľoval ako výraz vďaka pán Midula z Bytče, ktorý chcel aby jeho deti mohli študovať na židovskej

5 Tamtéž, segment 6-7.

6 Tamtéž, rozhovor se Zuzanou Rehákovou, rod. Kleinovou, ID: 19420, segment 22-23.

7 Tamtéž, rozhovor s Friderikou Horalovou, rod. Ulmerovou, ID: 28257, segment 37.

8 Tamtéž, segment 31-32.

9 Tamtéž, rozhovor se Zuzanou Rehákovou, rod. Kleinovou, ID: 19420, segment 103.

10 Tamtéž, segment 6.

11 Tamtéž, rozhovor s Friderikou Horalovou, rod. Ulmerovou, ID: 28257, segment 14.

12 Tamtéž, rozhovor s Ladislavom Gerom, ID: 36077, kazeta 1.

škole i keď nemal židovský pôvod. Svoju prácu odviedol na sto percent. Maľby v synagóge sú z väčšej časti zničené, tmavomodrá obloha ale stále drží.

Židovskí obyvatelia mali v meste aj cintorín, ktorý bol však v roku 1980 nešetrne zrušený. Z miesta sa zachovala len pôvodná gaštanová alej. Na mieste bývalého cintorínu je inštalovaný pomník, ktorý pripomína existenciu Židovskej náboženskej obce v meste. To, že bola jej majoritná časť perzekuovaná, pauperizovaná a nakoniec zavraždená na základe politiky Tisovej republiky, však nepripomína žiadna tabuľa.

POUŽITÁ LITERATURA A PRAMENY:

Visual History Archive USC Shoah Foundation – všechna citovaná svědectví prostudována v pražském Centru vizuální historie Malach (MFF UK)

· KRÁL, Pavel: *Židé v Bytči*. P. Král, 2011.

PhDr. Soňa Hupková (*1980), absolventka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve své diplomové práci rozpracovala metodiku vzdělávání o holocaustu na základních, středních a vysokých školách v ČR. Židovské tematice se věnuje i nadále ve své disertační práci „*Perzekúcia Bytčianskych Židov*“, ktorá sa zabyvá histórií Židů na Slovensku.

Synagoga v Bytči

Interakcia príslušníkov židovskej a rómskej komunity v pamäti preživších

Magdaléna Kusá

Príspevok zhrňa parciálne výsledky primárneho výskumu k dizertačnej práci s názvom: „Vzájomné kontakty Rómov a Židov v ich životných príbehoch na príklade prostredia vybraného mesta v 20.-21.storočí“ vedenej PhDr. Petrom Salnerom, DrSc. Predvýskum som realizovala počas niekoľkých dní januára až marca 2012¹ vo videoarchíve Centra vizuálnej histórie Malach v Prahe (Visual History Archive USC Shoah Foundation). Mojmým zdrojovým materiálom boli rozhovory s preživšími holokaust, vedené metódou oral history.²

Môj hlbší záujem o problematiku vystihuje o.i. motto Nadácie šoa, ktorá archív spravuje na Univerzite v Južnej Kalifornii: „Chceme prekonávať predsudky, intoleranciu a fanatizmus a bolesť, ktorú spôsobujú.“

Do CVH Malach, sídliaceho v knižnici Matematicko-fyzikálnej fakulty Univerzity Karlovy, som sa dostala niekoľkokrát na jar roku 2012. Z celkového počtu 52 000 videí som pre výskum vzťahov Židov a Rómov vybrala z dvadsiatich siedmich jazykov len videá nahovorené v češtine a slovenčine. Spolu s poľskými videami ich je 2 600, tieto tri jazyky sú na rozdiel od inojazyčných okamžite prístupné. Videí, kde respondent používa najmä slovenčinu a češtinu je 1 054, z nich je okamžite spustiteľných 952. Videí s jazykom slovenským je 412. Pre nedostatok časových možností rozhovory v nemčine a angličtine analyzovať zatiaľ neplánujem.³ Postup vyhľadávania v softvéri mi ozrejmil ústretový koordinátor Jakub Mlynář. Oboznámila som sa so spektrom špecifických kľúčových slov používaných pri katalogizovaní a indexovaní.

Archívne videá sú zvyčajne indexované v sekvenciách podľa témy, ku ktorej sa respondent vyjadruje (ide najmä o historicko-geografické pojmy). Viaceré slovenské a rómske videá však v januári ešte indexované neboli, takže na vypočutie celého takéhoto rozhovoru si bolo potrebné vymedziť 2-3 hodiny.

Z celkového počtu (52 000) dominujú videá s preživšími židovského pôvodu. Je ich cca 48 000. Počet videorozhovorov s rómskymi preživšími⁴ je pomerne nízky. 407 rozhovorov s Rómami som si zúžila len na slovenské a české, ktorých je 9. Nie je to však konečný stav, keďže nedávno bol digitalizovaný video-archív Rómskeho múzea v Brne, ktorý obsahuje niekoľko desiatok videí výlučne s Rómskymi preživšími. Slovný základ: „Róm“ / česky „Rom“ som našla vo viac ako tucte videosekvencií. Väčšinou však ide o odbočky od hlavnej dejovej línie.⁵ Keďže v pražskom archíve je zakázané nakrúcať, či nahrávať, relevantné výňatky z rozhovorov som prepisovala do notepadového dokumentu.

Výskyt citlivých informácií ma núti vyjadriť sa i k etike výskumu. V pražskom archíve Malach sú zverejnené plné mená - respondenti reagovali na medializovanú výzvu na nakrúcanie a podmienky vedeli vopred. Pre porovnanie - bratislavský archív disponuje nahrávkami preživších vyberaných prostredníctvom osobných kontaktov a má vysokú mieru anonymizácie. Osoby sú skryté za iniciály a prístup verejnosti k videám je zložitejší.

1 18.-20. 1., 8. 2., 21. 2, 24. 2. 2012

2 O podrobnejšom fungovaní archívu som bola informovaná v decembri 2011 na konferencii Dokumentačného strediska holokaustu (DSH) „Holokaust v strednej Európe“. (Toto občianske združenie pri Nadácii Milana Šimečku, vedie kolegyňa z Ústavu etnológie SAV, PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.). Mali sme česť vypočuť si prednášku spoluzakladateľa pražského archívu, dokumentaristu Martina Smoka. Ako český hovorca americkej inštitúcie spravujúcej archívne videá ozrejmil, že ide o dosiaľ najväčší objem videí s preživšími holokaust („holocaust survivor“). Záchraný charakter nakrúcania – 90. roky 20. storočia – dnes otvára priestor pre sprístupnenie nahrávok širšej verejnosti.

3 Na inojazyčné videá sa čaká 20–50 minút.

4 VHA USC SF používa aj termín Cigán a Sinti.

5 Vo februári 2012 sa výskumné podmienky zlepšili: vyhľadávanie uľahčili informatici z Plzne, keď do softvéru zapracovali schopnosť okamžitého dohľadania presnej sekvencie výskytu zadaného výrazu.

Počet videí s Rómami v poľskom jazyku tvorí trojnásobok českých a slovenských. Avšak zamerala som sa na rozhovory s Rómami zo slovenského územia, ktorých bolo šesť: Moderátor Robert Haas sa rozprával s dvoma Rómkami z Košíc. Viera Skákalová s Elenou a Aladárom z Prešova a s Deziderom a Magdalénou z Veľkého Šariša. Po vypočutí niekoľkých nadmieru zaujímavých rómskych svedectiev som sa pustila aj do prehľadávania početnejších židovských, hľadajúc zase zmienky o Cigánoch / Rómoch.

Záznamy pojednávajú o živote zachránených. Vo svojich spomienkach sa vracajú aj do čias pred druhou svetovou vojnou, kedy bola pre niektorých Rómov spolupráca s miestnym Židom samozrejma: poskytoval pôžičky, vykupoval napríklad lesné plody. „...*(mama) bola prirodzený samouk, vedela krásne vyšívať, šiť, pliesť - tak v zime najme pre židovské ženy... veľa prác sme robili pre židovské rodiny... židovské rodiny jej dávali popárat staré veci,...*“

„*Občan židovskej národnosti (Ceizler) vykupoval liečivé byliny: podbeľ, divoké slivky - tarky, v kaštieli, čo prenajal vo Veľkom Šariši, to sušil, tam nám povedal o kolkej bude tam, odvážil, vyplatil, bol to veľmi čestný človek. A veľakrát Rómom, keď videl, že sme boli v biede.. keď videl, že nemajú chleba, lebo mal aj taký obchodík s krčmou, povedal podťe, ja vám aj požičiam, lebo viem, že vy mi tie korunky vrátite, alebo donesiete nejaké byliny, takže sme veľmi dobre spolunažívali aj so židovskými rodinami.*“

Preživší holokaust rozprávajú najmä o vojnových časoch, o postupnom okliešťovaní ich právomocí, transportoch, prežívaní zo dňa na deň v táboroch. Do svojich vyjadrení vnášajú aj názory na udalosti a na ino-etnické skupiny. V pracovných a vyhladzovacích táboroch neostali židovské rodiny pohromade, ako to sľubovali politici, ale boli rozdelené na skupiny podľa veku a pohlavia.

Ukazuje sa, že dovtedajší životný štýl predurčoval úspešnosť pri prežití táborových podmienok. V osviečimskom tábore sa napríklad stretli mladé slovenské Rómky a holandské Židovky. Rómky hovoria o táborových brómových pomyjoch a upozorňujú, že židovské spoluväzenkyne boli zvyknuté na kvalitnejšie stravovanie: „*Židovky boli krehšie jak my, bo oni boli naučené na dobré jedzenie, nie na také plané čo nám dávali.*“ Taktiež sa zmieňujú o tom, že Židovky trpeli ponížením súvisiacim so stratou majetku. Chudobnejšie, avšak na manuálnu prácu pripravenejšie Rómky, tratili v tomto prípade menej. Židovky nadobúdali sebavedomie a vážnosť vďaka ovládaniu nemeckého jazyka, svojou schopnosťou tlmočiť a ovplyvňovať tlmočené. „... *Jedna židovka ma zanesla hore na posteľ, ... pošla ona zahlásič, lebo tam boli aj lekárky, že ako to tá šura so mnou zrobela ... že mi ruku zničila.*“

Tá istá Židovka sa vraj po nemecky zastala rómskej spoluväzenkyne, keď videla ako ju dozorkyňa týra, „... *povedala (šure) po nemecky, že či mi nedá pokoja, že či ona nevidí, jak som zbitá, čo ma zbila, skatovala, ku temu ešte ruku mi skaličela, nech dá mi pokoj, že keď bude niečo treba, že ona za mňa to urobí.*“

Naopak, nevýhodou Židoviek, ako preživšie Rómky deklarovali, bola menšia odolnosť a výdrž v sfére ťažkých a špinavých prác. Zdá sa, že výnimka potvrdzuje pravidlo: pani Anna T., židovského pôvodu (1910) z Čiech bola na ťažkú prácu zvyknutá: „...*byli jsme velice oblíbení ve vesnici, každej nás měl velice rád, poněvadž moji rodiče taky chodili pomáhat na pole...*“ Avšak poľnohospodárstvo nebolo hlavným zdrojom príjmu jej rodiny. Mali obchod so zmiešaným tovarom. Ako jediná židovská rodina v obci, boli integrovaní až do tej miery, že navštevovali katolícke omše a kamarátili sa s nežidmi: „*do Sokola jsem chodila, jezdili jsme na kolech.*“

Respondentka touto informáciou nepriamo naznačuje, že šancu prežiť holokaust mali najmä jedinici prakticky oboznámení so životom majority. Podobné vyjadrenia, vyzdvihujúce sekularizovaný, smerom k majoritnej verejnosti otvorený život pred holokaustom, som nachádzala vo výpovediach preživších často.

Spomienky preživších pamätníkov z radov tak Židov, ako aj Rómov majú tendenciu pôsobiť dichotómne: nevinní zajatci proti násilným gestapákom a zriadencom systému. Príbehy, ktoré sa respondenti rozhodli rozprávať, nesú morálne posolstvo, oslovujú i nezainteresovaného mladého poslucháča.

Oral history totiž odráža záujmy jednotlivca a skupiny v širšom sociálno-historickom rámci, charakterizuje ju výberovosť, čiastkovosť obrazu minulosti.⁶ V našom prípade nejde o prirodzenú, spontánnu rozprávačskú situáciu, ale o evokované spomínanie, kde dominujú rozprávania s pozitívnym riešením zápletky. Vyškolení moderátori sa snažia o monologický cyklus, keď v prvej fáze interview zakaždým vyzvú rozprávačov k súvislému autobiografickému rozprávaniu.

Ide o záchranný výskum, zber individuálnej neoficiálnej pamäte. Skúsenostné východisko aktérov komunikácie je vekovo i statusovo rozdielne. Pamätníci vystupujú v pozícií výlučného experta a neopakovateľného zdroja informácií a interpretácia sa silne viaže na nositeľa a kontext. Respondenti hovoria najmä o tých najkrutejších dozorcoch a vyhrotených skúsenostiach. Ak je rozprávač jediný svedok, dochádza ku sakralizácii a mytizácii hrdinov⁷: „*Proč jsme ten vyvolení národ, ti Židi, a stále nás pronásledují a skutečně jsme jako ti Cigáni, jezdíme z jednoho místa do druhého a nemůžeme ten pravý domov najít ...*“

Viacerí Židia spomínajú termín „Cigán“ a „cigánsky lágér“, keď hovoria o konkrétnom tábore v Osvienčime. Podľa židovských respondentov, ktorí pozorovali posledné hodiny Rómov v susednom tábore, Rómom dávali dozorcovia mlieko, aby nekričali, keď ich išli hromadne splynovať. Pomenovanie tohto lágru „cigánsky“ ostalo aj potom, čo sa etnicita väzňov zmenila a Rómom nahradili Židia. Židovka, pani Ľudmila D. zo Sliezska: „*Tábor jse jmenoval 'cikánskej', ale neviděla jsem tam jednoho Cikána, a já mám dojem, že šli do plynu.*“

Pani Ľudmila ďalej popisuje táborové životné podmienky, väzni sa stretávali najmä v hygienických zariadeniach: „*Každý druhý den nás dali do umyvárny a tam nás sprchovali. Na to si nemůžu stěžovat, že by nebyla hygiena, ironicky. Neměli jsme vlasy – zavšivovali jsme se, k tomu to bylo dobrý. Latrína byl velký stan a byla jedna díra vedle sebe a měli jsme si na to sednout, bylo to špinavý.*“ O hygiene, alebo špinenosti som rozhovor s Rómkou nezaznamenala. Pre Rómky v zmiešaných táborech bola dôležitejšia emocionálna, prejavy dlhodobého priateľstva vzniknutého ešte v rodnej obci v kontraste neprajného okolia.

Pani Ľudmila D. hovorí o väzňoch rôznych národností, ktorí tu príležitostne mohli prísť do krátko-komunikačného styku. Na otázku, ako sa správali medzi sebou českí, poľskí a nemeckí Židia, odpovedá: „*Dobře, tam to bylo tak drastický všechno, že tam jsi byla jenom člověk, ani Němec, ani Čech, ani Polák ani nic.*“ Byť Židovkou znamenalo zrejme schopnosť dohovoriť sa ľahšie s cudzincami, uzatvárať (oproti Rómkam) početnejšie, avšak krátkodobejšie vzťahy.

Prípád živého stretnutia česky hovoriacej Židovky s Rómom bolo na úteku v lesoch stredného Slovenska. Pavla K. (nar. 1913 v Krakove) sa počas holokaustu skrývala spolu s dcérou Evou vo Veporských vrchoch okolia Poľany, zatiaľ čo jej manžel bol v odboji pri Banskej Bystrici a v zajatí u Nemcov. „*...vodtamtad' utekl a ještě zachraňoval jedného Cikána a s tím Cikánem nás hledal. Mezitím jsme byli v Polhoře (Pohronská Polhora – pozn. M. K.) a tam nás našel. Přespali tam, zavšivili nás pěkně, vši jsme od nich dostali. Přes den se skrývali v lese, voba dva a pak už ten Cikán od nás odešel.*“

Na Rómom si spomína na internetovom Židovskom fóre aj Zuzana H. (1948), žijúca v Izraeli: „*Rómovia boli odvečení do koncentračných táborov ako Židia. Robili na nich pokusy... Mala som susedov, ktorí boli v Auschwitzu.*“ Pamätá si aj akúsi vzájomnú spoluprácu v čase prenasledovania: „*Keď už Židom nepredávali (ľudia z obce – pozn. M.K.) mlieko, cigánski susedia nosili otcovej prvej manželke mlieko pre syna.*“ Vzájomná výmena informácií, či služieb pokračovala i v socializme: „*Neskôr, v 50-tych a 60-tych rokoch zobúdžali nás cigánski susedia, vracajúci sa z podnikov, v ktorých hrali (na husliach – pozn. M.K.), že sme zabudli vonku bicykel. Susedka ma učila bicyklovať a u jej otca sme si nechali opravovať bicykle. Mám na nich dobré spomienky.*“ A na záver pridáva názor na súčasnú situáciu na Slovensku: „*Žiaľ, videla som i tie rozbité budovy, v ktorých žijú dnes.*“

Židovka Alena S. (1938) z Prahy, ktorá sa skrývala pri Trenčíne u pána Stacha na kopaniciach v lesoch, na záver zhrnula: „*Přála bych si, aby už nikdy taková válka nebyla, aby Židi, ani vlastně ti Cikáni, aby nikdo nebyl pronásledovanej, aby každej žil normálně a spokojeně. Toto vyprávění je důležité, aby se jiní lidi dozvěděli, jak jsme žili a svým dětem bych chtěla vzkázat, aby žili ve skromnosti a z radostí ze všeho.*“

6 Podľa: KREKOVIČOVÁ, E.: *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Ústav etnológie SAV, ETERNA Press: Bratislava 2005.

7 Podľa: HLŔŠKOVÁ, H.: *Individuálna a kolektívna historická pamäť (vybrané folkloristické aspekty)*. Univerzita Komenského Bratislava, 2008.

Výňatok z materiálu ilustruje pamäť preživších na tému stretnutí s vybraným náprotivným etnikom. Tieto interakcie rozlišujem podľa dobrovoľnosti na náhodné, zámerné, nanútené. Podľa intenzity stretnutí vidím škálu od pravidelných a každodenných až po zriedkavé a výnimočné. Informátori zastávajú i hodnotiace postoje o vedľa žijúcom etniku. Ich názory sa formujú v závislosti od konfrontácií - vlastných, či cudzích.

Židia a Rómovia. Tieto dve etnické menšiny majú na prvý pohľad okrem holokaustu málo spoločných menovateľov. Líšia sa najmä sociálnym postavením, konfesiou, jazykom. Jedno etnikum pracuje častejšie manuálne a tradovanie uprednostňuje ústne. Druhé je zamerané skôr na duševné činnosti a disponuje písomnou tradíciou. Domnievam sa, že na isté paralely prvkov životného štýlu počas výskumu narazím: historicky vyššia priestorová mobilita, nevlastnenie pôdy, remeselné profesie, schopnosť narábania s peniazmi, komunitný život. Informátori z oboch skupín spomínajú i exkluzívne prejavy majority voči nim: marginalizácia, getoizácia, stigmatizácia.

Tento archívny materiál ma pripravuje na terénny výskum ku doktorandskej práci o vzájomnom kontakte Židov a Rómov z ich vlastnej percepcie. Pri uskutočňovaní terénneho výskumu ma zaujíma aj spôsob vyrovnávania sa s informáciou protirečivou vlastnému zážitku, teda mentálne spracovanie rozporu vlastného stereotypu so stereotypom produkovaným napr. masmédiami. V mojom výskume je dôležitá aj historická pamäť a schopnosť sebareflexie, sebaopoznanie na individuálnej, ako aj kolektívnej úrovni.

Zaujíma ma ako informátori definujú svoju inakosť, pojmy Žid a Róm. Uvedomujem si, že dnes, po hrôzach nacizmu a útrapách komunizmu a informáciami hýriacej globálnej spoločnosti bude identita roztrieštená a viacsobná a v mnohých prípadoch aj vnútená (napr. majoritou). Identita bude osobe prísudzovaná podľa bydliska, kontaktov, aktivít, vonkajších charakteristík. Samotné deklarovanie etnicity respondenta môže stať v úzadí, ale myslím, že na úzky počet respondentov ochotných otvorene hovoriť o svojej etnicite natrafím. Slová Fredrika Bartha ma ubezpečujú, že i porovnanie s druhým etnikom, hoci len v hypotetickej rovine vzbudzuje u respondenta isté povedomie o vlastnej skupine. „*Pri etnických spoločenských vzťahoch nie je dôležité čo je vo vnútri hraníc, ale samotné vydeľovanie sa, hľadanie a potvrdzovanie rozdielov medzi spoločnosťou vlastným a inými.*“⁸

Ponúkla som úryvky pilotného archívneho výskumu k doktorandskej práci, ktoré ilustrujú rôznosť prežitých udalostí príslušníkov dvoch etník. Vo videonahrávkach Centra vizuálnej histórie Malach v Prahe respondenti, ktorí prežili holokaust, opisujú metódou oral history svoj život, ako aj neskoršie vojnové roky, ktoré poznamenalo i skrývanie, väznenie a vyslobodenie. Vybrala som tie časti rozprávania, v ktorých hovoria o mnou zvolenom náprotivnom etniku.

POUŽITÁ LITERATURA A PRAMENY:

- BARTH, F.: *Ethnic Groups and Boundaries: The social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown & Co., 1969.
- HLŔŠKOVÁ, H.: *Individuálna a kolektívna historická pamäť (vybrané folkloristické aspekty)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2008.
- KREKOVIČOVÁ, E.: *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava: Ústav etnológie SAV - ETERNA Press, 2005.

Mgr. Magdaléna Kusá je doktorandkou Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Tematické okruhy špecializácie: etnické menšiny na Slovensku, oral history, identita, emic prístup, Židia, Rómovia.

E-mail: magdalenakusa@savba.sk

⁸ BARTH F.: Introduction. In: *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown & Co., 1969, str. 15.